LIETUVIŲ KALBOS TARMĖS IR JŲ TYRINĖJIMAI

Kazys MORKŪNAS

DĖL PRIEDZŪKIO IR JO RIBŲ

Kazimieras Jaunius pirmą kartą studijoje "Lietuvių kalbos priegaidės" (1899 m.), vėliau – po mirties išleistoje – "Lietuvių kalbos gramatikoje" (1911–1916), nurodydamas svarbiausias lietuvių tarmes, be kitų (vakarų ir rytų) aukštaičių, dar skyrė vidurio aukštaičių patarmę[1]. Antanas Salys pirmas plačiau aptarė šios (jo terminu – viduriečių aukštaičių) patarmės svarbiausias ypatybes bei skirtybes nuo vakarų ir rytų aukštaičių. Nuo pirmųjų vidurio aukštaičiai skiriasi priebalsio *l* prieš *ė* (ir *e, ei*) kietinimu, nuo antrųjų – balsių *ą, ę* (taip pat *-a, -e* < **-ān, *-ēn*) ir dvigarsių *am, an, em, en* išlaikymu (kaip vakarų aukštaičiai). A.Salys gana tiksliai nurodė ir šios patarmės plotą[2] (ribas). Vytauto Didžiojo universitete skaitytame lietuvių dialektologijos kurse jis taip pat pridūrė: "Kaip kitur, taip ir viduriečių aukštaičių pasieniuose yra tokių vietų, kur prasilaužia kaimyninės ypatybės, vadinamos sporadinėmis"[3]. Šią pastabą A.Salys iliustravo vienu, bet turbūt būdingiausiu pavyzdžiu – minėtų aukštaičių ploto pietiniu kampu.

Pietinį vidurio aukštaičių kampą, turintį kai kurių bendrų ypatybių su dzūkais, A.Salys pavadino p r i e d z ū k i u. Tas terminas ir dabar gana dažnai vartojamas lietuvių kalbininkų darbuose, tačiau jo turinys ne visų visiškai vienodai suprantamas. Pavyzdžiui, sąvoka *priedzūkis* aiškinama: "pietinių vidurio aukštaičių tarmė, kurioje esama dzūkų tarmės ypatybių"[4]; "vakarinių ir vidurinių aukštaičių tarmės, prisišliejusios prie dzūkų, plotas"[5]; "K.Jauniaus – A.Salio lietuvių tarmių skirstyme priedzūkiu vadinama kai kuriomis ypatybėmis dzūkams artima, bet pati nedzūkuojanti vidurio aukštaičių patarmės dalis (tarp Alytaus, Balbieriškio, Jiezno, Užuguosčio, Butrimonių"[6]. Kartais šiai *(priedzūkio)* sąvokai teikiama ir aiškiau neapibrėžta geografinė reikšmė – gretimų aukštaičių pakraštys, susisiekiantis su dzūkų tarmės plotu ar pan.

---

[1] Plg. D r o t v i n a s V., G r i n a v e c k i s V. Kalbininkas Kazimieras Jaunius. V., 1970. P. 66–68, 165.

[2] Plg. S a l y s A. Kelios pastabos tarmių istorijai // Archivum Philologicum. K., 1933. Kn. 4. P. 28–29 ir žemėlapį; S a l y s A. Raštai. Roma, 1992. T. 4 (Lietuvių kalbos tarmės). P. 109–114 ir žemėlapį.

[3] S a l y s A. Raštai. T. 4. P. 113.

[4] Dabartinės lietuvių kalbos žodynas (II leidimas). V., 1972. P. 607. Iš esmės toks aiškinimas liko ir šio žodyno III leidime (V., 1993. P. 598), plg.: "pietinių vidurio aukštaičių šnekta, turinti dzūkams būdingų kalbos ypatybių".

[5] Lietuvių kalbos žodynas. V., 1976. T. 10. P. 631.

[6] G a i v e n i s K., K e i n y s S. Kalbotyros terminų žodynas. K., 1990. P. 157.

A.Salys priedzūkiu, kaip minėta, vadino pietinį vidurio aukštaičių kampą arba teritoriją, "kur pasireiškia tik kai kurios dzūkų tarminės ypatybės"[7]. Kokią teritoriją jis priedzūkiui skyrė ir kokias dzūkų ypatybes, "pasireiškiančias" toje teritorijoje, laikė svarbiausiomis?

Vytauto Didžiojo universitete skaitytame A.Salio lietuvių dialektologijos kurse nurodomos šios svarbesnės priedzūkio ploto gyvenamosios vietos: Balbiẽriškis, Jiẽznas, Prienai, Punià, o vėlesniame straipsnyje "Lietuvių kalbos tarmės" — dar Birštonas, Darsūniškis[8].

Iš ypatybių, suartinančių minėto ploto šnektas su dzūkais, A.Salys pirmiausia nurodė balsių *ą, ę* virtimą *u·, i·*. Tiesa, tas virtimas ne visur nuoseklus. Pavyzdžiui, Jieznė sakoma *grã·štas* 'grąžtas', bet *ižgr'ĩ·šk* 'išgręžk(i)', tarp Alytaūs ir Balbiẽriškio — *grũ·štas, gru·ž'í·t'ie* 'grąžyti', *žu·s'ìs* 'žąsis', pasakoma ir *k'ĩ·s't'ie* 'kęsti', *ku·s'n'ĩ·s* 'kąsnis' šalia *ká·s't'(ie)* 'kąsti', *kã·* 'ką', *tã·* 'tą'. "Gana plačiai čia girdėti tariant: *tĩ·st(ie), sùki·s, sùki., manĩ·, tavĩ·~ tę̃sti, sùkęs, sùkę, manę̃, tavę̃ (manę̃s, manė, tavę̃s, tavė)*"[9], o vietoj *tę̃, tenaĩ(s)* dar daug kur *t'ĩ·, t'i·naĩ(s)*.

Įvairiose žodžio pozicijose *ą, ę* virtimo *u·, i·* ir kitas izofonas gerokai patikslino vėlesnieji minėtų vidurio aukštaičių ir gretimų šnektų tyrimai: daugiausia šeštajame dešimtmetyje užrašyti duomenys "Lietuvių kalbos atlasui", pastarųjų metų dialektologinės ekspedicijos[10], taip pat vienõs kitõs šnektos aprašymas diplominiuose darbuose[11].

Balsių *ą, ę* virtimo *u·/u, i·/i* atvejų pasitaiko daug didesniame vidurio aukštaičių ploto pietiniame kampe, negu nurodė (tiesa, tik apytikriai) A.Salys. Pagal virtimo intensyvumą šį kampą galima dar skirti į tris dalis (zonas).

1. Įvairiose žodžio pozicijose *ą, ę* dėsningai verčiami *u·, i·* (nekirčiuotoje pozicijoje — *u, i*) kairiojo Neries kranto Gegužinės, Káugonių, Palómenės, Papárčių apylinkėse, iš vienos pusės (pietryčių) besiribojančiose su vakarų dzūkais, iš kitos pusės (šiaurės rytų) — su rytų aukštaičiais, žr. 1 pav. Šiose apylinkėse tariama: *ú·žalas/ú·žolas* 'ąžuolas', *grũ·štas* 'grąžtas', *kus'n'ẽ·t'is* 'kąsnelis', *žusũ·* 'žąsų', *š'v'ĩ·s't'* 'švęsti', *gr'ižìmas* 'gręžimas', *anũ·* 'aną', *tũ·* 'tą', *báltu* 'baltą', *kár'v'i* 'karvę', *dã·r'is* 'daręs', *dã·r'i* 'darę'. Dažniausiai taip tariama ir dešiniojo Neries kranto Padaigų, Ùpninkų apylinkėse, nors čia pasakoma ir *á·žulas||ú·žulas* 'ąžuolas', *žas'ìs* 'žąsis' ||*žũ·s'is* 'žąsys', *kã·||kũ·* 'ką', *k'ĩ.ta||k'ĩ.tu* 'kitą'[12].

---

[7] Plg. šiame "Lietuvių kalbotyros klausimų" tome skelbiamą A.Salio 1972 m. kovo 11 d. laišką W.R.Schmalstieg'ui.

[8] Plg. S a l y s A. Raštai. T. 4. P. 113, 303.

[9] S a l y s A. Raštai. T. 4. P. 304.

[10] Vilniaus pedagoginio universiteto studentų 1991 m. dialektologinė ekspedicija Žãslių apylinkėse (vadovė — doc. D.Mikulėnienė), Lietuvių kalbos instituto 1992 m. dialektologinė ekspedicija Balbieriškio apylinkėse (dalyviai: E.Grinaveckienė, L.Grumadienė, D.Mikulėnienė, K.Morkūnas, V.Pranskūnaitė, A.Vidugiris).

[11] Š v e n č i o n y t ė B. Žaslių tarmė. Dipl. d. (rankr.). Vilniaus universitetas, 1956; G r e n d a Č. Palomenės tarmė. Dipl. d. (rankr.). Vilniaus universitetas, 1957.

[12] Dešiniojo Neries kranto Čiõbiškio, Gélvonų apylinkės, kurias A.Salys priskyrė

2. Maždaug nuo Naujųjų Kietãviškių (Kaišiadorių r.) toliau į pietus einanti balsių *ą, ę* dėsningo virtimo *u·, i·* izofona sutampa su vakarų dzūkų riba (vietoj *č, dž* ir *t, d* prieš *i, y, į, ie* tarimo *c, dz* izofona). Nuo šios izofonos į vakarus siaurame vidurio aukštaičių ruože (žr. 1 pav.) — Pakertìškės (Kaišiadorių r.), Gripiškės, Užùguostis (Prienų r.), Meřgiškės (Trãkų r.), Butrimónys, Kriauniai, Punià, Žagãriai (Alytaũs r.) — *u·, i·* vietoj kirčiuotų ir nekirčiuotų *ą, ę* žodžio kamiene tariami nedėsningai, tačiau gana dažnai, pvz., *ú·žuolas, kú·s'n'is/ku·s'n'ĩ·s* 'kąsnis', *sú·spara/su·sparà* 'sąspara', *grũ·štas, rũ·stas* 'rąstas', *tũ·so* 'tąso', *žũ·s'i·s* 'žąsys', *u·žuolẽ·l'is, u·žuolìn'is, gru·št'ẽ·l'is, ru·s't'ẽ·l'is, uštu·s'í·tas* 'užtąsytas', *žu·s'æ̃·lɛ·s; g'ĩ·sta* 'gęsta', *gr'ĩ·ž'a* 'gręžia', *n'ek'ĩ·s* 'nekęs', *s'k'ĩ·sta* 'skęsta', *gr'i·žìmas* 'gręžimas' ir *á·žuolas, ká·s'n'is/ka·s'n'ĩ·s, ká·s't'* 'kąsti', *grã·štas, rã·stas, šã·la,* 'šąla', *žã·s'i·s, dra·sùmas* 'drąsumas', *dra·sùs* 'drąsus', *br'é·sta* 'bręsta', *g'ẽ·sta, gr'ẽ·ž'a, sk'ẽ·sta, gr'e·žìmas.* Žodžio galūnėje (išskyrus būtojo laiko vyriškosios giminės dalyvių vienaskaitos ir daugiskaitos vardininko formas) čia dažniausiai išlaikomi *a·, e·*, pvz., *anã·* 'aną', *tã·* 'tą', *v'íena· kařta·* 'vieną kartą', *bálta· s'íena·* 'baltą sieną'; *kã·t'e·* 'katę', *p'æ̃·la·* 'pelę'.

3. Dar toliau į vakarus nuo aukščiau minėtų vietų (žr. 1 pav.) — Darsūniškis, Kaišiadórys, Kálviai, Krúonis, Žiežmãriai (Kaišiadorių r.), Balbiẽriškis, Birštonas, Jiẽznas, Nemajūnai, Prienai (Prienų r.), Ūdrijà (Alytaũs r.) — vietoj *ą, ę* žodžio kamiene *u·, i·* pasitaiko labai retai, pvz., *su·sparà* 'sąspara' (Kaišiadórys), *gr'ĩ·ž'a* 'gręžia', *gr'i·žìmas* 'gręžimas' (Birštonas, Darsūniškis, Kálviai, Krúonis, Žiežmãriai), *sú·spara||sá·spara, gr'ĩ·š't'* 'gręžti', *gr'ĩ·ž'a* (Prienai), *gr'ĩ·š't', k'ĩ·s't'* 'kęsti' (Nemajūnai). Dažniausiai čia sakoma: *á·žuolas, ká·s'n'is/ka·s'n'ĩ·s, ká·s't', sá·spara/sa·sparà, grã·štas, rã·stas, šã·la, ža·s'is, br'é·sta, s'k'ẽ·sta, gr'ẽ·ž'a, gr'ẽ·š't', k'ẽ·s't', šv'ẽ·s't'.*

Šiame ruože daugiausia dėsningai *ę* virsta *i·/i.* tik tam tikrų žodžio formų gale. Iš jų pirmiausia minėtinos būtojo kartinio laiko veikiamųjų dalyvių vyriškosios giminės vienaskaitos ir daugiskaitos vardininko formos, pvz., *b'ijó·ji·s/b'ijó·jis* 'bijojęs', *g'ir'd'é·ji·s/-is* 'girdėjęs', *mã·t'i·s/-is* 'matęs', *i̯ižgùlы·s/ -ыs* 'išgulęs', *b'ijó·ji·/-i* 'bijoję', *g'ir'd'é·ji·/-i* 'girdėję', *mã·t'i·/-i* 'matę', *i̯ižgùlы·/-ы* 'išgulę'. Tik pačiame šio ruožo vakariniame pakraštyje minėtų dalyvių formos pasitaiko dvejaip tariamos, pvz., *b'ijó·ji·*, bet dažniau *bùve·s, jó·je·* (Krúonis), *jó·jis, b'ijó·ji, bùv'i, k'é·lы* 'kėlę' greta *dã·r'es, (pa)mã·t'es, rã·š'es* (Žiežmãriai), *užáug'i·s, užáug'i·* ir (rodos, rečiau) *užáug'e·s, užáug'e·* (Balbiẽriškis), *g'im'i·s, tur'é·ji·s, jó·ji·, p'r'iprã·t'i·* greta retesnių *n'eb'eĩg'e·s* 'nebaigęs', *apv'eř't'e·s* (Ūdrijà).

---

vidurio aukštaičiams (žr. 2-oje išnašoje minimus jo darbus), iš tikrųjų tiek dvigarsių *am, an, em, en* tarimu (verčia *um, un, im, in*), tiek kitomis vokalizmo ypatybėmis (pvz., žodžio galo balsių redukavimu) sutampa su gretimų Pabáisko, Širvintų apylinkių rytų aukštaičiais, plg. Morkūnas K. Rytų aukštaičių pietinės tarmės fonetika // Lietuvių kalbotyros klausimai. V., 1960. T. 3. P. 8 tt.; Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. V., 1966. P. 53 tt., 96 tt., žemėl. Nr. 1; Lietuvių kalbos atlasas. T. 2 (Fonetika). V., 1982. Žemėl. Nr. 6, 68—72.

Taip turėtų būti tariamos ir tos pačios būtojo dažninio laiko dalyvių (pvz., *bijódavęs, bijódavę*) galūnės, tačiau tų dalyvių formų ne iš visur užrašyta.

Kaip ir būtojo laiko dalyvių formos su *-i·s/-is, -i·/-i,* visose trijose pietinio vidurio aukštaičių kampo minėtose dalyse vartojami prieveiksmiai (ar dalelytės) *t'ĩ·<tę̃* (kai kur ir *t'i·naĩ/t'i·nái, t'i·naĩs* 'ten, tenai') ir *š'ĩ·<šę̃* (pastarasis prieveiksmis ne iš visur užfiksuotas). Pietvakariniame pakraštyje — Balbiẽriškio, Príenų apylinkėse — *t'ĩ·* ir *t'ẽ·* kartais maišoma net to paties kaimo žmonių (*t'ẽ·* dažniau taria jaunesnės kartos atstovai).

Balbiẽriškio ir gretimų apylinkių vietiniai gyventojai, sakantys *t'ĩ·* (ir *š'ĩ·*), savo vakarų bei šiaurės vakarų kaimynus, tariančius *t'ẽ·*, vadina t e k š i a ĩ s. Plg. vietos žmonių pastebėjimus:

vad'í·davo·m ĩ· p'r'íenu· [Príenų] pùs'e· t'ekš'æ̃is || m'ẽ·s daũ(k)‿kas sã·ko·m | in'‿t'ĩ·| in'‿t'i·nái | o‿ĩ· p'r'íenu· pùs'e·| in'‿t'ẽ·| in'‿t'enái || t'ė·v'ẽ·l'is [mano sakė] | in'‿t'ĩ·| o‿mamà nuõ p'r'íenu·| in'‿t'ẽ·|| mamà iš‿t'ekš'ũ·|| mamà nuõ m'ẽ·d'v'iš'u·| kun'ig'ìš'k'u·[Mėdvišiai, Kunigìškiai — Balbiẽriškio apylinkės šiaurės vakarų dalies kaimai] || jiẽ t'ekš'æ̃i | už‿bal'b'iẽr'iš'k'o· ap'iẽ š'eš'ìs k'ilòm'etrus || mařdo·sai | pùt'r'iš'æi | rùdž'akamp'æi | žagã·r'æi [Mařdosai, Pùtrišiai, Rùdžiakampiai, Žagãriai — kaimai į pietus nuo Balbiẽriškio] n'e‿t'ekš'æ̃i || (Juozas Marčiulynas, 1920 m. gimęs ir gyvena Pùtrišiuose).

kun'ig'ìš'k'uos'e | vartuosè [Vartaĩ — Balbiẽriškio apylinkės šiaurės vakarų dalies kaimas] š'n'ẽ·ka k'it'èp | gr'i·naĩ l'ietùv'iškai | t'ekš'æ̃i || (Paprūdžiaĩ, Balbiẽriškio apyl.).

Tas pravardžiavimas skirtingai kaimynų šnektai apibūdinti girdėtas ir plačiau: *tekšiaĩ* (vns. vard. *tekšỹs*) Alytaŭs, Krókialaukio apylinkėse, *tėkšiai* (vns. vard. *tėkšis*) Krúonio, Sim̃no apylinkėse[13].

A.Salys dar nurodo ir plačiai priedzūkyje girdimas formas *man'ĩ·~ manę̃, tav'ĩ·~ tavę̃,* vartojamas vietoje *manę̃s, manė, tavę̃s, tavė*[14]. Tačiau pastarosios formos, kurių kilmė nėra visai aiški[15], būdingos ne tik pietiniam vidurio aukštaičių kampui, bet daug didesniam šių aukštaičių plotui, pagal rytų aukštaičius nusitęsusiam į šiaurę — Jonavõs, Šėtos ir kt. apylinkėms. Tiesa, tos formos vienur vartojamos tiek vienaskaitos kilmininko, tiek ir galininko reikšme, kitur jomis reiškiamas vienas katras iš tų linksnių, žr. 1 pav.[16].

A.Salio, kartais ir kitų kalbininkų, minima ir dar viena pietinio vidurio aukštaičių kampo fonetikos ypatybė: *uo* virtimas *u̯a* ar net *va*, pvz., *du̯áda* 'duoda', *du̯ána/dvàna* 'duona', *ku̯ãlas* 'kuolas', *du̯anùk'ė·/dvanùk'ė* 'duonukė', *vandu̯ã/vandvà* 'vanduo'. Galima pridurti, kad ir vietoj *ie* čia tariama

---

[13] Plg. Lietuvių kalbos žodynas. T. 15. V., 1991. P. 1134.

[14] S a l y s A. Raštai. T. 4. P. 304.

[15] Plg. Z i n k e v i č i u s Z. Lietuvių dialektologija. P. 298—299.

[16] Dėl negimininių įvardžių vns. kilmininko ir galininko formų *man'ĩ·, tav'ĩ·* paplitimo dar plg. Lietuvių kalbos atlasas. T. 3 (Morfologija). V., 1991. P. 78—79 ir žemėl. nr. 72—73.

(ne visų vienodai ryškiai) *iea/iæ/je*, pvz., *p'ieanas/p'iænas/p'jènas* 'pienas', *š'iẽanas/š'iæ̃nas/š'jènas* 'šienas'. Tačiau toks *uo, ie* ryškesnis tarimas būdingas tik nedideliam plotui — Jiẽzno, Užùguosčio, Nemajūnų (Prienų r.), Butrimoniū, Pivašiūnų, Puniõs, Žagãrių (Alytaus r.) apylinkėms. Visomis kryptimis tolstant nuo to "židinio" *uo, ie* pabaigos paplatėjimas silpnėja ir iš klausos sunkiau skiriamas[17].

A.Salys nurodė ir vieną kitą vidurio aukštaičių pietinio kampo bendrą su dzūkais morfologijos (morfonologinę) ypatybę: būtojo kartinio laiko formas *mat'ɔ̃ũ* 'mačiau', *v'ed'ɔ̃ũ* 'vedžiau' (be afrikatų pagal *mateĩ, vedeĩ, mãtė, vẽdė*), tariamosios nuosakos formas *bú·tau* 'būčiau', *bú·tai* 'būtum' (naujesnieji tyrimai rodo, jog tvirtapradės šaknies tariamosios nuosakos formų priegaidė šiose tarmėse virsta tvirtagale, t.y. tariama *bũ·tau, bũ·tai*[18]). Pastarųjų formų bei *ē*-kamienių daiktavardžių daugiskaitos kilmininko *d'ẽ·d'u·(d'ẽ·ḍu·)* 'dėdžių', *g'i·vã·t'u·* 'gyvačių', atsiradusio dėl kitų linksnių poveikio, šiaurvakarines izomorfas kai kurie kalbininkai linkę laikyti ir priedzūkio šiaurvakarine riba[19].

Iš tikrųjų šių būtojo kartinio laiko vienaskaitos pirmojo asmens (*mat'ɔ̃ũ/mat'eũ, v'ed'ɔ̃ũ/v'ed'eũ*), tariamosios nuosakos vienaskaitos pirmojo asmens (*n'èštau/n'eštáu*) ir antrojo asmens (*n'èštai/n'eštái*) formų izomorfos nesutampa[20]. Be to, nė viena iš tų (trijų) izomorfų neapima viso vidurio aukštaičių pietinio kampo, kuriame būtojo kartinio laiko veikiamųjų dalyvių vyriškosios giminės vienaskaitos ir daugiskaitos formų *-ęs, -ę* > *-i·s/-is, -i·/-i*, o vietoj *tę̃* tariama *t'ĩ·*. Antra vertus, tos izomorfos apima mažesnį (*mat'ɔ̃ũ/mat'eũ* ir *n'èštau/n'eštáu*) ar didesnį (*n'èštai/n'eštái*) vakarų aukštaičių pietrytinį pakraštį, žr. 1 pav.

Minėtos be afrikatų daugiskaitos kilmininko formos ne visai nuosekliai vartojamos pačių dzūkų, o už jų ribos tuo labiau[21]. Todėl jų paplitimo tikslią šiaurvakarinę izomorfą nustatyti sunkiau. Viena kita to (*gaid'ũ·* 'gaidžių', *b'ìt'u·/b'ĩ.t'u·*) tipo forma už dzūkų ribos, pavyzdžiui, užfiksuota Balbiẽriškio, Čiõbiškio, Ùpninkų (Padaigū k.) apylinkėse.

Taigi beveik kiekvienos iš aptartų ypatybių paplitimas daugiau ar mažiau skiriasi, t.y. nesudaro visiškai sutampančių izoglosų (izofonų, izomorfų) pluošto. Vis dėlto kuri iš tų izoglosų laikytina šiaurvakarine priedzūkio riba?

Viena iš svarbiausių vakarų dzūkų vokalizmo ypatybių, skirianti juos nuo artimiausių kaimynų vidurio (suprantama, ir vakarų) aukštaičių — balsių *ą, ę* virtimas *u·, i·*. Plotą už tų dzūkų šiaurvakarinės ribos su minėtos ypatybės gausesniais ar retesniais reliktais turbūt ir reikėtų laikyti priedzūkiu. Toli-

---

[17] Plg. Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. P. 86—87; Lietuvių kalbos atlasas. T. 2. P. 77—82 ir žemėl. nr. 66, 67.

[18] Plg. dviskiemenių veiksmažodžių tariamosios nuosakos III a. formų kirčiavimą: Lietuvių kalbos atlasas. T. 2. P. 128 ir žemėl. nr. 109.

[19] Plg. Vidugiris A. Svarbesnieji pietinės Lietuvos Panemunių tarmių bruožai // Panemunių dzūkai. V., 1970. P. 44—45.

[20] Plg.Lietuvių kalbos atlasas. T. 2. Žemėl. nr. 80; T. 3. Žemėl.nr. 103—105 ir p. 107—109.

[21] Plg. Lietuvių kalbos atlasas. T. 2. P. 95—96.

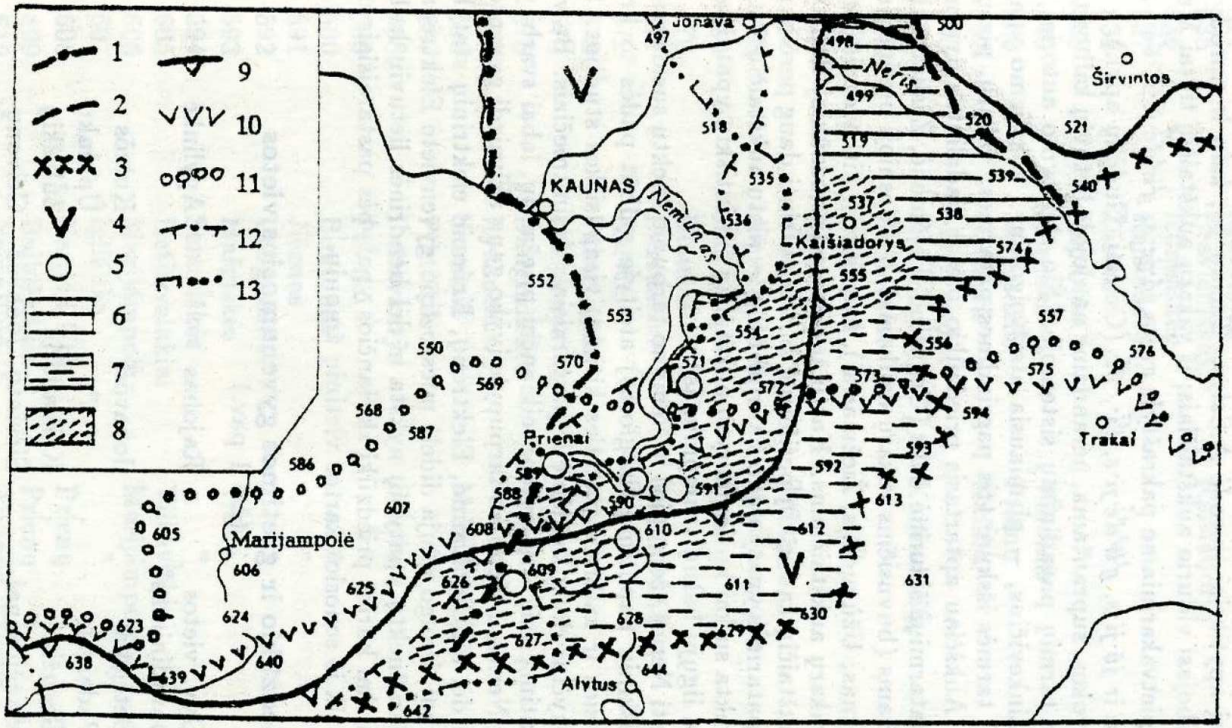

1 pav. **Priedzūkis.** 1 — vakarų aukštaičių (pagal A.Salį) rytinė riba, 2 — rytų aukštaičių vakarinė riba, 3 — dzūkų vakarinė riba, 4 — vidurio aukštaičiai, 5 — A.Salio minimos didesnės priedzūkio vietos, 6 — *ą, ę* įvairiose žodžio pozicijose dažniausiai virsta *u, i, ī* — *ą, ę* > *u·, i·* nenuosekliai (rečiau), 8 — *ę* > *i·/i* (ne visur nuosekliai) tik būtojo laiko veikiamųjų dalyvių vns. ir dgs. vardininko galūnėse, 9 — *mat'eū (mat'ɔ̃ū), v'ed'eū (v'ed'ɔ̃ū)* vietoj *mačiaū, vedžiaū*, 10 — *n'èštau/n'eštáu* 'neščiau', 11 — *n'èštai/n'eštái* 'neštum', 12 — vns. kilm. *man'ī·, tav'ī·* 'manęs, tavęs', 13 — vns. gal. *man'ī·, tav'ī·/man'ī, tav'ī* 'mane, tave'.

miausias priedzūkio pakraštys — kur būtojo kartinio laiko veikiamųjų dalyvių vienaskaitos ir daugiskaitos vardininko formos pasitaiko su galūnėmis *-i·s/-is*, *-i·/-i*. Ten baigiasi *ťi·*, *ťi·naĩ* tarimas.

Šis priedzūkiui skirtinas plotas kiek didesnis (toliau nusitęsia į šiaurės rytus) už tą, kurį apytikriai nurodė A.Salys. Tačiau jis, kaip ir nurodytas A.Salio, beveik ribojasi vidurio aukštaičiais; iš vakarų aukštaičių tiktai Marijampolės rajono pietvakariniame pakraštyje greta *jó·je·s*, *ǵir'ďė·je·s*, *ťẽ·*, *šẽ·* kai kur pasakoma ir *jõ·ji·s*, *ǵir'ďė·ji·s*, *ťĩ·*, *šĩ·* (Gelčiaĩ, Gudẽlių apyl.).

Priedzūkio sąvokos, suprantama, nerandame naujojoje lietuvių kalbos tarmių skirstymo ir tarmių pavadinimų sistemoje. Šio skirstymo autoriai, — A.Girdenis ir Z.Zinkevičius, — pirmiausia atsižvelgdami į vokalizmo ypatybes, iš aukštaičių tarmės išskyrė tris pagrindines patarmes: vakarų, pietų ir rytų aukštaičių. Aukščiau aptartasis priedzūkio plotas padalintas dviem iš šių pagrindinių patarmių: šiaurinė dalis (Gegužìnė, Palómenė, Žãsliai) atiteko pietų aukštaičiams (buvusiems vakarų dzūkams), o didesnioji pietinė dalis (Balbiẽriškis, Jiẽznas, Užùguostis, Žiežmãriai), kaip ir visi kiti vidurio aukštaičiai priskirti vakarų aukštaičiams. Kartu ši pietinė (priedzūkio) dalis yra tipiška vakarų aukštaičių kauniškių periferinė šnekta, turinti daug pereinamų pietų aukštaičių patarmės ypatybių, o šiaurinė dalis — pietų aukštaičių patarmės periferinė šnekta su kai kuriomis rytų aukštaičių širvintiškių ypatybėmis (pvz., nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpinimas).

Geriau suprasti Neries (žemupio) ir Nemuno tarpupio šnektų susidarymą, įvairių kalbos reiškinių paplitimą (izoglosas) ateityje galbūt padės to krašto istorijos, lėmusios ir kalbinės padėties kitimą, visapusiškos studijos. Šio krašto šnektų pokyčius daug kas lėmė ir pastaraisiais dešimtmečiais. Be visų lietuvių tarmių kitimą veikusių ar tebeveikiančių priežasčių, labai svarbi yra ta aplinkybė, jog Neries ir Nemuno tarpupyje įvyko gana akivaizdi gyventojų kaita (migracija) dėl didelių Kaũno, Elektrėnų, Krúonio elektrinių statybos (išnyko ištisi kaimai, išaugo nauja didelė miesto tipo gyvenvietė Elektrėnai). Daugelis šio krašto šnektų ypatybių nyksta ir dėl bendrinės lietuvių kalbos poveikio. Todėl ir kai kurios priedzūkį skiriančios ypatybės pastaraisiais metais girdėtos jau tik iš senosios kartos vietinių žmonių.

Priedzūkio ir gretimos gyvenamosios vietos
(žr. 1 pav.)

Gyv. vietos (punkto) Nr.	Gyv. vietos pavadinimas*	Rajonas	Apylinkė
497	Betégala	Jonavõs	Kulvõs
498	Padaigaĩ	"	Ùpninkų
499	Gegužìnė	Kaišiadorių	Zũbiškių
500	Mančiušénai	Širvintų, Jonavõs	Gélvonų (Širvintų r.),

* Gyvenamųjų vietų (punktų) numeriai ir pavadinimai tokie, kaip "Lietuvių kalbos atlaso" (V., 1977—1991. T. 1—3). Vienos kitos gyv. vietos administracinis pavaldumas šiuo metu gali būti kiek pakitęs.

			Ùpninkų
518	Užùsaliai	Jonavõs	Užùsalių
519	Palómenė	Kaišiadorių	Palómenės
520	Čiõbiškis	Širvintų	Čiõbiškio
521	Mùsninkai	”	Mùsninkų
535	Pravienìškės	Kaišiadorių	Ruñšiškių
536	Ruñšiškės	”	”
537	Kaišiadórys	”	
538	Žãsliai	”	Kaišiadorių
539	Papárčiai	”	Papárčių
540	Kernavė	Vìlniaus	Dūkštų
550	Skriaũdžiai	Prienų	Skriaũdžių
552	Garliavà	Kaũno	Garliavõs
553	Márgininkai	”	Taũrakiemio
554	Krúonis	Kaišiadorių	Krúonio
555	Žiežmãriai	”	Žiežmãrių
556	Naũjosios Kietãviškės	”	Kietãviškių
557	Víevis	Trãkų	
568	Ąžuolų Būdà	Marijámpolės	Gaváltuvos
569	Mozũriškės	Prienų	Veiverių
570	Ìšlaužas	”	Ìšlaužo
571	Darsũniškis	Kaišiadorių	Vilũnų
572	Kálviai	”	Kálvių
573	Pakertìškės	”	Žiežmãrių
574	Káugonys	”	Papárčių
575	Daugirdìškės	Trãkų	Rusãkalnio
576	Rykantaĩ	”	Bražuõlės
586	Sasnavà	Marijámpolės	Sasnavõs
587	Plùtiškės	”	Guobų
588	Pašlavantỹs	Prienų	Naujõsios Ūtõs
589	Prienai	”	
590	Bìrštonas	”	Bìrštono
591	Jiẽznas	”	Jiẽzno
592	Užùguostis	”	Lielionių
593	Mãrgiškės	Trãkų	Ubìškių
594	Semelìškės	”	Semelìškių
605	Ketùrvalakiai	Vilkavìškio	Ketùrvalakių
606	Marijámpolė	Marijámpolės	
607	Igliáuka	”	Igliáukos
608	Naujóji Ūtà	Prienų	Naujõsios Ūtõs
609	Balbiẽriškis	Prienų	Balbiẽriškio
610	Nemajũnai	Alytaũs, Prienų	Bìrštono (Prienų r.), Puniõs
611	Butrimónys	Alytaũs	Butrimonių
612	Grìpiškės	Prienų	Lielionių

613	Aukštdvarỹs	Trãkų	Ubìškių
623	Vilkabaliai	Vilkavìškio	Rasiū
624	Liudvinãvas	Marijámpolės	Meškùičių
625	Daukšiai	"	Pãdovinio
626	Gelčiai	"	Gudẽlių
627	Ūdrijà	Alytaũs	Krókialaukio
628	Kriauniai	"	Dubẽnų, Luksnẽnų
629	Žagãriai	"	Puniõs
630	Pivašiū́nai	"	Pivašiū́nų
631	Õnuškis	Trãkų	Õnuškio
638	Liubãvas	Marijámpolės	Liubãvo
639	Kalvarijà	"	
640	Želsvà	"	Liudvinãvo
642	Siminas	Alytaũs	Siminо
644	Alytùs	Alytaũs	

ZUR FRAGE DES VORDZUKISCHEN UND SEINER GRENZEN

Zusammenfassung

Den südlichen Teil der Untermundart des Mittelaukštaitischen (sie hat von den anderen aukštaitischen K.Jaunius unterschieden) hat A.Salys vordzukisch (priedzūkis) bezeichnet. Diesen Terminus gebrauchen nicht selten auch andere Linguisten, doch verleihen sie ihm nicht immer dengleichen Inhalt. Vordzukisch ist nach den Worten von A.Salys das Territorium (es umfaßt Siedlungen von Balbiẽriškis, Bìrštonas, Darsū́niškis, Jiẽznas, Prienai, Punià), "wo nur manche Merkmale des Dzukischen vorkommen". Von diesen Merkmalen hat er vor allem den Wandel der Vokale *ą, ę* (allerdings nicht immer regelmäßig) zu *u·, i·*, z.B. *grã·štas / grũ·štas* "Bohrer", *s'k'ẽ·sta / s'k'ĩ·sta* "versinkt" erwähnt. Die späteren Forschungen haben die Geographie dieser Erscheinung präzisiert. Nach der Intensität des Wandels von diesen Vokalen kann man das südliche Eck des Mittelaukštaitischen in drei Zonen einteilen: 1) *ą, ę* werden in allen Positionen meistens regelmäßig in u·, i·verwandelt, z.B. *grũ·štas, kár'v'i* Akk. "die Kuh". Das ist das Territorium von Gegužinė, Káugonys, Palómenė, Papárčiai (nach der neuen, von A.Girdenis, Z.Zinkevičius vorgeschlagenen Klassifikation der litauischen Dialekte gehört dieses Gebiet zum Südaukštaitischen); 2) anstatt *ą, ę* werden unregelmäßig *u·, i·* ausgesprochen, z.B. *á·žuolas* "Eiche", *s'k'ẽ·sta* "versinkt" und *ú·žuolas, s'k'ĩ·sta.* Diese Erscheinung umfaßt folgende Siedlungen: Pakertìškės, Grìpiškės, Užùguostis, Meřgiškės, Butrimónys, Kriauniai, Punià, Žagãriai; 3) *i·* anstatt *e·* wird nur in der Formen des Partizipiums pretiriti ausgesprochen, z.B. *bijójęs, bijóję* > *b'ijó·ji·s/-is, b'ijó·ji·/-i* "erschrocken" und *tę̃, šę̃* > *t'i·, š'i·* "jene, diese". Das Gebiet umfaßt Balbiẽriškis, Bìrštonas, Darsū́niškis, Jiẽznas, Kaišiadórys, Prienai, Žiežmãriai (nach der neuen Klassifikation der Dialekte gehören die Mundarten der zweiten und der dritten Zone zum Westaukštaitischen von Kaunas). Damit wäre das Isophon der Partizipien *ę* > *i·/i* als westliche Grenze des Vordzukischen zu halten.

A.Salys hat auf dieselben phonomorphologischen Merkmale wie Dzukischen hingewiesen, die in den südlichen Untermundarten des Mittelaukštaitischen gebraucht werden, z.B. *mat'ɔũ* "ich habe gesehen", *bũ·tau* "ich wäre", *bũ·tai* "du wärest" (das haben manche später als Grenze des Vordzukischen gehalten). Die Isomorphe von diesen Formen umfassen doch verschiedene Territorien der Untermundarten, sie fallen mit keinen Isophon des Wandels *ą, ę* zu *u·/u* bzw. *i·/i* zusammen.